

*Чаграк Наталія Ігорівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов і країнознавства,
Угринюк Василь Миколайович,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов і країнознавства,
Григчук Галина Василівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов і країнознавства,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

МОДЕЛЬ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

Анотація

Несприятливі тенденції в демографічних процесах, зокрема стрімке старіння населення, створюють суспільству багато викликів політичного, економічного та соціального характеру. Одне з основних завдань суспільства – забезпечення соціальної адаптації та реадaptaції людей похилого віку, збереження людського потенціалу. Людина, яка знаходиться поза суспільним і культурним життям, втрачає мотиваційну сферу, а відтак і якість життя. Теоретичні і практичні дослідження доводять, що освіта у похилому віці – ефективний адаптаційний механізм, спосіб подальшого розвитку і самореалізації особистості. Успішнішою формою освіти старших є університети третього віку, головною метою яких є збереження активної життєвої позиції людей похилого віку. У цьому контексті вивчення досвіду провідних країн світу щодо розвитку освіти людей похилого віку викликає значний інтерес і може стати важливим джерелом всебічного осмислення і творчого використання його позитивних ідей для формування моделі освітнього середовища людей третього віку в Україні.

Ключові слова: люди похилого віку, третій вік, модель освітнього середовища, старіння населення, соціальна адаптація, демографічна криза.

The model of educational environment for elderly people in the context of lifelong education

Annotation

Adverse trends in demographic processes, in particular the rapid aging of the population, lead to the political, economic and social issues. One of the primary goals of society is to provide social adaptation and rehabilitation of older people, preserve the human potential. A person who is out of the social and cultural life can lose the motivation sphere, and hence the quality of life. Theoretical and experimental studies show that education in later life is an effective adaptation mechanism, a way of further development and personal fulfillment. The University of the Third Age is considered as the most successful form of education of elderly. Its main objective is to maintain an active life course of the elderly. In this context, the study of international experience of the leading countries is of considerable interest for the development of education of older people in Ukraine and could become an important source for comprehensive thinking and creative use of its major ideas for the development of the concept of education of elderly in Ukraine.

Keywords: elderly people, the third age, the model of educational environment, aging, social adaptation, the demographic crisis.

Зростаючий вплив демографічних, економічних та соціальних факторів на життя сьогодні в усьому світі зумовлює переосмислення потенціалу людей похилого віку. Одне з основних завдань суспільства – забезпечення соціальної адаптації та реадaptaції осіб цієї вікової категорії, збереження людського потенціалу. Людина, яка знаходиться поза суспільним і культурним життям, втрачає мотиваційну сферу, а відтак і якість життя. Теоретичні і практичні дослідження доводять, що ефективним адаптаційним механізмом, способом подальшого розвитку і самореалізації особистості у похилому віці є освіта. Тому створення умов та залучення старших до освітньої діяльності повинно стати одним із

стратегічних напрямів державної політики. Концепція «освіта впродовж життя», яка активно реалізується в усіх розвинених країнах світу, сьогодні розглядається як один із найважливіших засобів розвитку суспільства, оскільки враховує відкритість освіти для кожної людини.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемі. У контексті нашого дослідження значний інтерес становлять праці зарубіжних та українських науковців з проблем:

- освіти впродовж життя: Є. Брадї (E. Brady) [18], Д. Гарвін (D. Garvin) [10], Д. Джеймс (D. James) [16], А. Зих (A. Zych) [6], Р. Лемб (R. Lamb) [18], Р. Тровбрідж (R. Trowbridge) [29], М. Шінагель (M. Shinagel) [26] та ін.;
- освіти дорослих: Р. Волд (R. Wald) [31], Б. Грумбрідж (B. Groombridge) [13], П. Ласлет (P. Lasslett) [19], Дж. Трес (J. Treas) [30], М. Фрїдман (M. Freedman) [9], А. Гончарук [1], Н. Дем'яненко [2], О. Сандецька [5] та ін.;
- впливу демографічних факторів на розвиток концепції освіти впродовж життя: Р. Бінсток (R. Binstok) [14], Л. Джордж (L. George) [14], В. Олбрайт (V. Albright) [28], В. Хедж (W. Hedge) [28], М. Шінагель (M. Shinagel) [26], С. Пирожков [3].

Освітня геронтологія як напрям науково-педагогічного дослідження набула розвитку у працях зарубіжних вчених, зокрема:

- концептуальні засади освіти людей похилого/третього віку обґрунтовано у роботах С. Басса (S. Bass) [32], Р. Вейса (R. Weiss) [32], А. Вільямсона (F. Williamson) [28], Ф. Гленденнінга (F. Glendenning) [28], К. Джеймса (C. James) [16], А. Зиха (A. Zych) [6], П. Ласлетта (P. Laslett) [19], А. Лем'ю (A. Lemieux) [20], Г. Мак-Класки (H. McClusky) [28], Г. Руссела (H. Russel) [24], В. Садлера (W. Sadler) [25], Р. Свінделла (R. Swindell) [27] та ін.;

- моделі геронтологічної освіти та особливості навчання людей похилого віку проаналізовано у працях Д. Гарвіна (D. Garvin) [10], К. Гіллерда (C. Gilleard) [11], С. Керки (S. Kerka) [17], Р. Мак-Нейла (R. MacNeil) [21], М. Тег (M. Teague) [21], Дж. Форда (J. Ford) [15], П. Хігса (P. Higgs) [11], П. Ходкінсона (P. Hodkinson) [15] та ін.;
- проблемам організації та функціонування університетів третього віку та інститутів для навчання пенсіонерів присвячено наукові роботи Дж. Ковдела (J. Cowdel) [28], Р. Свінделла (R. Swindell) [27], Дж. Томпсон (J. Thompson) [27], Т. Тоунсенда (T. Townsend) [14], М. Фармози (M. Farnosa) [28] та ін.

Аналіз практики освіти людей похилого віку в Україні свідчить, що формування цієї галузі здійснюється занадто повільними темпами; не створено сучасної законодавчої бази, не використовуються можливості соціального партнерства, не усвідомлюється потенціал навчання людей цієї вікової категорії для соціально-економічного розвитку та збереження культурної самобутності країни.

Новітні форми, методи і технології реалізації сучасної соціальної політики щодо осіб похилого віку повинні стосуватися, насамперед, розробки і впровадження концепції геронтологічної політики, зокрема геронтологічної освіти як необхідності зміни існуючої моделі соціального захисту і підтримки старших.

Мета статті – обґрунтувати демографічну і соціальну детермінованість освіти людей похилого віку, окреслити принципи створення моделі освітнього середовища для осіб похилого віку.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останніх років Європейський Союз акцентує увагу на зростаючій важливості безперервної освіти і, зокрема, на необхідності навчання дорослих та людей похилого віку. «Розвиток освіти впродовж життя повинен супроводжувати успішний перехід до інформаційного суспільства та економіки» [23, с. 246].

Водночас зазначається, що часто поняття безперервної освіти та освіти дорослих асоціюється з «продуктивною діяльністю», яка має на меті «... забезпечити кваліфіковане, якісне і довге робоче життя старшим людям, а також підвищити їх рівень зайнятості» [23, с. 247]. Однак, зважаючи на факт, що сьогодні люди виходять на пенсію у значно кращій фізичній і розумовій формі, ніж раніше, а пост-пенсійна тривалість життя зростає, необхідно розширювати освітні можливості пенсіонерів, для яких «... навчання повинно стати невід'ємною частиною цієї нової фази їхнього життя» [8].

Безперервна освіта забезпечує кожному індивіду умови для вільного розвитку його освітніх, інтелектуальних та професійних можливостей протягом всього життя. При цьому безперервна освіта трактується як «...продумана варіативна система надання освітніх послуг, яка дозволяє індивіду користуватися нею відповідно до своїх потреб і запитів у різні періоди життя» [7]. У цьому сенсі необхідним стає організація ефективного освітнього середовища для людей похилого віку з метою забезпечення їхнього розвитку в особистому і соціальному плані, адаптації до змінних викликів суспільства, що сприятиме трансформації пасивного старіння в активне довголіття.

Вчені доводять, що існує тісний взаємозв'язок між навчальною активністю людей похилого віку та їхнім здоров'ям, оскільки навчальна діяльність позитивно впливає на когнітивну здатність, сприяючи соціальній інтеграції індивіда, його добробуту і уповільненню спаду пізнавальної та розумової активності у похилому віці [21], а отже здоров'я людини та її ставлення до навчальної діяльності – важливі чинники активного довголіття [24].

Зазначимо, що одним із головних факторів розвитку освітньої геронтології та освітніх програм для людей похилого віку є демографічні зміни у суспільстві другої половини ХХ – початку ХХІ століття, а саме стрімке старіння населення. Сучасні демографічні процеси у світі

характеризуються кількома ключовими тенденціями: у розвинених країнах – збільшення тривалості життя, зниження народжуваності, стрімке скорочення кількості шлюбів і збільшення кількості розлучень, міграція і старіння населення; у країнах, що розвиваються – зменшення середньої тривалості життя, різке зростання смертності передовсім серед людей працездатного віку, збереження відносно високої смертності серед немовлят, велика кількість абортів, втрати людських ресурсів, пов'язані з еміграцією [3]. На підставі аналізу розвитку світових демографічних, економічних та соціальних факторів експерти прогнозують, що до 2050 року співвідношення кількості осіб працездатного віку (15 – 64 р.) і тих, кому за 65, різко збільшиться («The Economist») [22].

За оцінками фахівців найбільше зростання цього показника спостерігатиметься у Японії – 73,8%, Китаї – 38,8%, у країнах ЄС кількість людей похилого віку становитиме 148,8 млн. порівняно з 84,6 млн. у 2010 р. Загалом у світі частка осіб віком 65+ від осіб віком 15 – 64 роки складе 25,4%, а їх навантаження на працездатне населення зросте удвічі [22].

Отож незаперечним є факт, що старіння населення створює нові виклики суспільству, і, зрозуміло, ці виклики зростатимуть із збільшенням частки людей похилого віку. Перед індивідом і перед суспільством постає питання: що робити з так званими «додатковими роками життя», як забезпечити старшим можливість продовжувати бути активною частиною суспільства. Вирішення цих проблем вимагає обґрунтування і послідовного втілення ефективної соціальної політики, головною метою якої повинно бути досягнення «балансу населення» (В. Лутц) – поєднання демографічних чинників стосовно людського капіталу [3, с. 62]. Сучасна модель соціальної політики повинна зосереджуватися на реалізації збалансованого розвитку населення згідно віку та статі, а також із розвитком його здібностей та умінь. Тобто для забезпечення найкращої якості життя усіх громадян необхідно брати до уваги усі людські ресурси.

Отже важливо, щоб люди похилого віку стали активною частиною людського капіталу, а це можливо тільки за умов забезпечення соціальної адаптації та реадaptaції старших [3].

Відповідно до класифікації ВОЗ до похилого віку належать люди 60-74 років, старими називають осіб 75-89 років, а довгожителами – тих, кому за 90. Однак демографічні процеси, які відбуваються у світі впродовж останніх десятиріч, зумовили й трансформацію підходів до визначення вікової періодизації. Наприклад, американський вчений В. Садлер (W. Sadler) вважає, що якщо дотримуватися декрементивної моделі старіння (тобто постійного спаду усіх функцій – фізичних, психічних, соціальних і т. ін. – авт.), то так звані «додаткові» роки можуть характеризуватися занепадом, дегенерацією, безсиллям, хворобами та залежністю від інших осіб, що дотепер вважалося звичними явищами старості. Але люди, які позитивно змінюють своє життя після п'ятдесяти років, змушують вчених переосмислити підходи до другої половини людського життя і власне до процесу старіння [25].

Сьогодні в освітній геронтології використовують чотирьохвікову структуру вікової періодизації:

- *Перший вік* – час зростання – підготовка, становлення.
- *Другий вік* – час самореалізації – досягнення.
- *Третій вік* – час зміни курсу – реалізація.
- *Четвертий вік* – час інтеграції – завершення [25, с. 3].

Останні дослідження доводять, що третій вік (50 – 75 років) надає нові можливості реалізації особистості, що є надважливим як для самої людини, так і для суспільства. Це стимулює розвиток програм безперервної освіти. А. Фрідман (A. Freedman) називає цей період життя «доланням нових вершин», другим зростанням, процесом відновлення, що трансформує старіння у третій вік – час пошуку істини, еру продовження самореалізації. [9].

Багато провідних науковців вважають, що процес старіння людини визначається не так генетичним складом, як способом життя, який включає можливості подальшого розвитку, «другого зростання», що тісно пов'язане з безперервною освітою, освітою упродовж життя. П. Ласлетт (P. Laslett) стверджує, що третій вік – це не період часу, а тип якості життя [19]. Згідно Д. Гарвіна (D. Garvin), люди, життя яких ілюструє розвиток, – це наполегливі учні, а їхнє навчання – не просто стимулювання розумової діяльності з отриманням нової інформації, а застосування знань для позитивного способу життя [10]. Обґрунтовуючи взаємозв'язок благополучного життя і навчальної активності протягом періоду третього віку, Р. Мак-Нейл (R. MacNeil) наголошує, що «... здорові, активні люди, які продовжують свою розумову діяльність у старості, ілюструють сталість і навіть підвищення різних вимірів когнітивного функціонування» [21, с. 115]. Б. Грумбрідж (B. Groombridge) довів, що роль освіти у зменшенні соціальної залежності людей похилого віку, яке через певні демографічні чинники стрімко зростає, значно посилюється. Особи, які мають ширший вибір освітньої діяльності у пізньому віці, виявляють вищу здатність підтримання своєї незалежності, ніж ті, чії можливості такого вибору обмежені [13].

Вказуючи на тісний зв'язок освітньої активності людей третього віку та їхньої здатності до самостійного життя, зниження фізичної, психічної і соціальної залежності від інших, Б. Грумбрідж (B. Groombridge) визначив п'ять основних причин, які розкривають необхідність освіти людей похилого віку, наголошуючи при цьому, що їх повинні усвідомлювати і політики, і суспільство, і власне старші:

- освіта людей похилого (третього) віку сприяє підтриманню їхньої незалежності та впевненості у собі і таким чином знижує зростаючі виклики, що покладаються на суспільні і приватні ресурси;

- освіта – це основний фактор, що дає змогу людям третього віку легше справлятися з чисельними практичними і психологічними проблемами у складному, змінному і роздробленому світі;
- освіта для людей третього віку (як суб'єктів так і об'єктів освітньої діяльності) посилює їхній дійсний та потенційний внесок у розвиток суспільства;
- самооцінка і самовираження людей третього віку, їхня здатність ділитися досвідом з молодшими поколіннями сприяє налагодженню балансу і взаєморозуміння між ними, що є необхідним у сучасному світі конфліктів;
- освіта – вирішальний чинник для багатьох людей похилого віку, які виступають за можливість навчання і самовираження [13, с. 322].

Отже, важливість освіти людей третього віку полягає не тільки у здобутті нових знань, а в можливостях комунікації, розвитку і самовираженні, а також у зниженні психологічної та соціальної залежності від інших, натомість – у покращенні контактів з молодшими поколіннями.

Зважаючи на три основні види освіти дорослих, визначених у «Меморандумі безперервної освіти» («Memorandum on Lifelong Learning») Комісії Європейського Співтовариства, а саме:

- *формальне навчання (formal learning)*, яке здійснюється у навчальних закладах з можливістю отримання диплому і відповідної кваліфікації;
- *неформальне навчання (non-formal learning)*, яке проходить в межах діяльності громадських організацій і, як правило, не передбачає здобуття офіційно визнаних кваліфікацій;
- *неофіційне навчання (informal learning)*, яке розглядається як постійна навчально-пізнавальна діяльність, що здійснюється у буденному житті людини [23, с. 247-248],

науковці в галузі освітньої геронтології розрізняють два види освіти людей похилого віку:

- *формальна освіта (formal education)* – можливість отримати / підвищити кваліфікацію для продовження професійної діяльності;
- *неформальна освіта (informal education)* – можливість покращити спосіб життя, підтримувати активність після виходу на пенсію [23, с. 248].

Теоретичні і практичні дослідження [55], [25], [26], [27] показують, що найбільш успішною та ефективною формою неформальної освіти людей похилого віку є Університети Третього Віку (УТВ), які пропонують старшим широкий спектр діяльностей – від академічних лекцій, фізичних вправ, гуртків за інтересами до подорожей. Загалом поширеними є дві основні моделі УТВ, визначені Р. Свінделлом та Дж. Томпсон (R. Swindell & J. Thompson):

- *Французька модель*, яка базується на принципах першого УТВ, заснованого професором П. Велла (P. Vella) в Тулузі 1973 р. Такі УТВ діють при звичайних університетах і пропонують переважно формальні курси. Зазначимо, що однією з передумов виникнення таких закладів був фактор зайнятості в університетах Франції. Оскільки учасники програм УТВ оплачували за навчання, то такі заклади були способом вирішення проблеми навчального навантаження викладачів звичайних університетів.
- *Британська модель* утворилася в Кембриджі 1981 р. на основі так званих автономних груп самопомоги, тобто лекторами чи інструкторами УТВ є самі учасники програм, часто і професори-пенсіонери. Такі університети пропонують переважно неформальні курси – від спортивних вправ до соціальної роботи з метою урізноманітнити і покращити якість життя людей третього віку. В основному вони діють завдяки фінансовій підтримці самих учасників програм [27, с. 431].

Також встановлено, що основними мотиваціями участі людей у програмах УТВ є:

- спроба затримання фізичного і психічного спаду, характерного для похилого віку;
- бажання підтримувати власну психологічну незалежність;
- пошук нових можливостей соціалізації;
- прагнення здобути нові знання і навички та розширити власний культурний світогляд [23, с. 251].

Для вироблення моделі освітнього середовища людей третього віку важливо підібрати оптимальні організаційні, наукові, дидактичні, методичні і кадрові ресурси з метою забезпечення ефективного та якісного навчання осіб цієї вікової категорії.

Відомо, що в рамках освітніх парадигм виникають різні моделі освіти. У світовому освітньому процесі розрізняють чотири основні моделі освіти [7]:

1. *Традиційна модель освіти* (Ж. Капель, Л. Кро, Ж. Мажо, Д. Равич та ін.) – систематична академічна освіта з метою передачі універсальних елементів знання і культури, що дозволяє індивіду навчитися самостійно засвоювати знання, цінності і навички вищого рівня. При цьому учень розглядається як об'єкт, якому необхідно передати систему узагальнених знань, а основною дидактичною одиницею у цій моделі є зміст освіти. Результати навчання відображаються у рівні освіченості та соціалізації особистості.
2. *Раціоналістична модель освіти* (П. Блум, Р. Ганьє, Б. Скіннер та ін.). В її основі лежить біхевіористична концепція; головним є не зміст освіти, а ефективні способи засвоєння знань. Ця модель передбачає організацію навчального процесу, яка, насамперед, забезпечує формування адаптивної поведінки, тобто практичне

пристосування індивіда до існуючих суспільних і соціальних норм.

3. *Гуманістична (феноменологічна) модель освіти* (А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). У центрі навчального процесу – людина та її розвиток як суб'єкта життєдіяльності, а знання, уміння і навички розглядаються не як мета навчання, а як засіб розвитку особистості. Ця модель передбачає урахування індивідуальних особливостей людини, повагу до її інтересів та потреб; створює умови для самопізнання і саморозвитку особистості, надаючи максимальну свободу вибору і самореалізації як учневі, так і педагогові.
4. *Неінституційна модель освіти* (Ж. Гудлед, П. Гудман, Ф. Клейн та ін.) – полягає в організації навчальної діяльності поза межами соціальних інституцій. Навчання реалізовується дистанційно, з використанням Інтернет-ресурсів, радіо, телебачення, преси і т. ін.

Деякі науковці (В. Ващенко, В. Далія, В. Лазарєв, М. Поташник, І. Смирнова та ін.) виокремлюють *інноваційну модель освіти*, яка почала формуватися на пострадянському просторі в процесі демократизації суспільства та орієнтована на забезпечення свободи і права вибору, реалізацію індивідуальних освітніх траєкторій шляхом диференціації освітніх програм [7].

Зважаючи на особливості освітніх потреб і цілей навчання людей похилого віку, вважаємо, що модель освітнього середовища необхідно створювати на основі принципів гуманістичної та неінституційної моделей освіти, оскільки метою навчання осіб третього віку є не здобуття знань, умінь і навичок для професійної діяльності, а продовження власного розвитку в особистому і соціальному плані [20, с. 156]. Необхідно зважати на те, що суб'єктом навчання є не студент, а особа, яка навчається (*learner*), і сама відповідальна за цей процес, а також уже володіє певним багажем знань і серйозним життєвим досвідом. Тому для досягнення мети освітньої

діяльності людей третього віку важливо, по-перше, спиратися на попередній досвід людини, по-друге, аналізувати цей досвід і здійснювати пошук зв'язків між новим і попереднім досвідом, по-третє, формулювати гіпотезу освітньої діяльності [20, с. 156].

Отже модель освітнього середовища для людей третього віку створюється з урахуванням особистісних освітніх траєкторій осіб цієї вікової категорії на основі принципів неперервності, індивідуалізації та варіативності навчання. Варіативність полягає у можливості вибору людьми, що навчаються, освітніх напрямів відповідно до своїх нахилів, можливостей і потреб, а також у врахуванні вікових фізичних та психічних особливостей старших. Реалізація варіативних, особистісно-орієнтованих підходів до навчання осіб третього віку можлива за умов: а) забезпечення свободи вибору кожному індивіду шляхів отримання знань; б) створення навчального середовища, яке б сприяло культурному і творчому розвитку особистості; в) вибору оптимальних методів і технологій навчання з урахуванням вікових особливостей людей похилого віку.

Деякі дослідники окреслюють такі основні етапи побудови моделі освітнього середовища для осіб третього віку:

- аналітичний етап – аналіз проблемного поля, визначення освітніх потреб людей похилого віку;
- вивчення зарубіжного досвіду організації та здійснення освітньої діяльності людей третього віку;
- генерація педагогічної інновації та визначення стратегії її реалізації на державному і педагогічному рівнях;
- аналіз результатів, моніторинг якості освітніх послуг для осіб похилого віку та пошук шляхів їх удосконалення [7].

Отже несприятливі тенденції в демографічних процесах, зокрема стрімке старіння населення, створюють суспільству багато викликів політичного, економічного та соціального характеру. Одне з основних завдань суспільства – забезпечення соціальної адаптації та реадаптації

людей похилого віку, збереження людського потенціалу. Теоретичні і практичні дослідження доводять, що освіта у похилому віці – ефективний адаптаційний механізм, спосіб подальшого розвитку і самореалізації особистості.

В Україні важливо усвідомити потенціал освіти людей третього віку для соціально-економічного розвитку держави, для збереження її людського капіталу. Для цього необхідним є вивчення досвіду зарубіжних країн з його подальшим аналізом, адаптацією та використанням для створення оптимальної моделі освітнього середовища людей похилого віку і покращення якості їхнього життя.

Для створення ефективної моделі освітнього середовища для осіб третього віку важливо по-перше, забезпечити умови для максимального задоволення освітніх та комунікативних потреб цієї когорти людей з урахуванням попередньо набутого досвіду, знань, умінь і навичок, а також індивідуальних особливостей осіб похилого віку; по-друге, сформувати гнучку організаційну структуру для можливості швидко переорієнтовуватися та змінюватися з метою оптимізації навчального процесу; і по-третє, створити творче і комунікативне середовище для розвитку старшої людини в особистому і соціальному плані.

Список використаних джерел:

1. Гончарук А. Неформальна освіта дорослих у країнах ЄС. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc-gum/pena/2012_1/Goncha/pdf
2. Дем'яненко Н. М. Освіта дорослих: світові тенденції другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Н. Дем'яненко // Педагогічні науки: зб. наук. праць. – Полтава, 2011. – № 2. – С. 39–44.
3. Пирожков С. Демографічний розвиток України: сучасне та майбутнє / С. Пирожков // Вісник НАН України. – 2006. – № 1. – С. 59–64.
4. Сагун І. Міжнародний досвід організації навчання людей третього віку. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/OD/2012/10PTBLTV.pdf.
5. Сандецька О. Освіта людей похилого віку як перспективний напрям освіти дорослих // Наукові записки. Серія «Педагогічні науки». – 2012. – Вип. 107 (2). – С. 127–132.
6. Зых А. Непрерывное образование в контексте геронтологической теории. Развитие и главные идеи педагогики старения и старости. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lifelongeducation.ru/index.php/ru/literatura>
7. Ломакина Т. Ю., Боровикова Я. В. Модель геронтологического образования. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lifelong-education.ru/index.php/ru/literatura/147-model-gerontology>
8. Commission of the European Community. Adult learning: It is never too late to learn. Communication from the Commission. – Brussels, Belgium, 2006: COM 614 final.
9. Freedman M. Prime Time. – New York: Public Affairs/ Perseus, 1999.
10. Garvin D. Learning in Action. – Boston: Harvard Business School Press, 2000.
11. Gilleard C., Higgs P. Context of ageing: Class, cohort and community. – Cambridge, UK: Polity, 2005.

12. Global Sherpa: Internationalisation, Global Development and World Rankings from a Positive, Comparative Perspective. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://globalsherpa.org/global-development-and-world-rankings/>.
13. Groombridge B. Learning, education and later life // *Adult Education*. – 1982. – No. 54. P. 314–325.
14. Handbook of Aging and the Social Sciences / ed. by Binstok R. H., George L. K. – San Diego: Academic Press: 5th ed. – 2001. 514 p.
15. Hodkinson P., Ford G., Hodkinson H., Hawthorn R. Retirement as a learning process // *Educational Gerontology*. – 2008. – No. 34. – P. 16–184.
16. James D. Living and Learning. Exploring our Biological Roots: Frank Glendenning Memorial Lecture 2008 – AEA and David James. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.aea.org>.
17. Kerka S. Universities of the Third Age: Learning in Retirement // *Trends and Issues Alert*. – 1999. – No. 2. – P. 5–6.
18. Lamb R., Brady E. Participation in Lifelong Learning Institutes: What Turns Members On? // *Educational Gerontology*. – 2005. – No. 31. – P. 207–224.
19. Lasslett P. Das Dritte Alter. Historische Soziologie des Alterns. – Weinheim, 1995.
20. Lemieux A., Boutin G., Rindeau J. Faculties of Education in Traditional Universities and Universities of the Third Age: A Partnership Model in Gerontology // *Higher education in Europe*. – 2007. – No. 2-3. – Vol. 32. – P. 151–161.
21. MacNeil R., Teague M. Ageing and leisure: Vitality in later life. – New Jersey: Prentice Hall, 1987.
22. Old-age dependency ratios. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.economist.com>
23. Principi A., Lamura G. Education for older people in Italy // *Educational Gerontology*. – 2009. – No. 35. – P. 246–259.
24. Russel H. Latter Life: a Time to Learn // *Educational Gerontology*. – 2008. – No. 34. – P. 206–224.
25. Sadler W. Changing life options: uncovering the reaches of the third age. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://thirdagecenter.com/Changinglifeoptions.pdf>.
26. Shinagel M. Demographics and Lifelong Learning Institutes in the 21st Century / Michael Shinagel // *Continuing Higher Education Review*. – 2012. – Vol. 76. – P. 20–29.
27. Swindell R. An International Prospective on the Third Age / R. Swindell, J. Thompson // *Educational Gerontology*. – 1995. – No.21 (5). - P. 429-447.
28. The Oxford Handbook of Retirement / ed. by Mo Wang. – New York: Oxford University Press, 2013. – 638 p.
29. Trowbridge R. H. Wisdom and Lifelong Learning in the Twenty-First Century // *London Review of Education*. – 2007. – Vol. 5. – No. 2. – P. 159–172.
30. Treas J. Older Americans in the 1990s and beyond // *Population Bulletin*. – Washington, D.C., 1995. – No. 2. – p. 124–138.
31. Wald R. Studies on Aging for the Older Adults // *The LLI Review*. – 2007. – Fall. – P. 99–104.
32. Weiss R., Bass S. Challenges of the third age: Meaning and purpose in later life. – Oxford, UK: Oxford University Press, 2002.